

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

आचार्यभोजविरचितसरस्वतीकण्ठाभरणे आचार्यजैमिनिप्रतिपादितानां प्रमाणतत्त्वानाम् अलङ्कारभावना

मनोजरायः, शोधछात्रः

श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

शोधसारः - आचार्यभोजः, सरस्वतीकण्ठाभरणम्, आचार्यजैमिनि, प्रमाणतत्त्व,
अलङ्कारभावना

आचार्यजैमिनिः मुख्यतः स्वस्य “पूर्वमीमांसासूत्र” ग्रन्थस्य रचनया ख्यातः अस्ति। अस्य ग्रन्थस्य अपरं नाम “कर्ममीमांसा” इति। अस्मिन् ग्रन्थे वैदिकानुष्ठानानां स्वरूपस्य चर्चा कृता अस्ति। प्राचीनभारतीयदर्शनस्य षड्दर्शनविभागे पूर्वमीमांसाशाखायाः उद्भवः अस्मादेव ग्रन्थात् जातः। अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः ईसापूर्वतृतीयशताब्दी इति मन्यते। अस्मिन् ग्रन्थे प्रायः त्रिसहस्राधिकानि सूत्राणि सन्ति। अत्र कर्म, अनुष्ठानम्, धर्मः तथा धार्मिककर्तव्येषु आधारेण वेदव्याख्या क्रियते।

जैमिनिः तस्मिन् काले प्रचलितः अतिन्द्रियवादी वेदान्तदर्शनस्य विरोधं कृत्वा अनुष्ठानकेन्द्रितं दर्शनं प्रतिपादितवान्। सः स्वस्य “पूर्वमीमांसासूत्र” इत्यस्मिन् ग्रन्थे प्रमाणतत्त्वस्य चर्चायां प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, आगमः, उपमानम्, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः एतानि षट् प्रमाणानि स्वीकृतवान्।

अपरपक्षे आचार्यभोजेन प्रणीते “सरस्वतीकण्ठाभरणम्” इत्यस्मिन् ग्रन्थे तृतीयपरिच्छेदे अर्थालङ्कारचर्चायां जैमिनिमुनेः उक्तानि षट् प्रमाणानि अलङ्काररूपेण प्रतिपाद्यते। जैमिनिमुनिना स्वीकृतानां षट् प्रमाणानां “सरस्वतीकण्ठाभरणे” अलङ्काररूपेण विचारः अस्य शोधपत्रस्य विषयः अस्ति।

सांकेतिकशब्दाः-

भूमिका - संस्कृतसाहित्यस्य दीप्तिमान् नक्षत्रः महाराजभोजः भारतदेशे अपि तु समग्रविश्वे प्रसिद्धः आसीत्। भारतवर्षस्य संस्कारमयी पुण्यभूमौ एकादशशताब्द्याः पूर्वार्धे परमारवंशे सः जातः। तस्य पिता सिन्धुराजः, माता सावित्री, पत्नी लीलावती, पुत्रः जयसिंहः, पुत्री भानुमती च आसन्। सः विशालसाम्राज्यस्य अधिपतिः आसीत्। सः शैवधर्मावलम्बी आसीत्।

राजाभोजः बहुमुखप्रतिभासम्पन्नः राजर्षिः आसीत्। तेन विरचितबहुविधग्रन्थैः तस्य विद्वत्त्वस्य परिचयः प्राप्यते। ‘विरुद’ इत्यस्य तात्पर्यं राज्ञा धावितं यशः अथवा प्रशंसासूचकं पदवी इति। एते विरुदाः अथवा पदव्यः धर्मम्, पराक्रमम्, विशिष्टगुणान्, ज्ञानं तथा रचनां च आधारं कृत्वा धार्यन्ते स्म।

सरस्वतीकण्ठाभरणस्य टीकाकारः भोजस्य चतुरशीतिः (८४) विरुदानि स्वीकृत्य तेषाम् आधारेण चतुरशीतिः ग्रन्थान् रचितवान् इति मन्यते -

‘इह हि शिष्टशिरोमणि-निखिलनिरवद्यनिर्माणापूर्वप्रजापति-प्रचण्डभुजदण्डपराक्रमार्जित-चतुरशीतिविरुद-प्रकाशित-स्वकृतग्रन्थसमानः श्रीभोजराजः शास्त्रारम्भे’।¹

आचार्यभोजः काव्यशास्त्रस्य, व्याकरणस्य, चिकित्साशास्त्रस्य, ज्योतिषशास्त्रस्य च विषयेषु बहून् ग्रन्थान् रचितवान्। भोजेन प्रणीतः “शृङ्गारप्रकाशः” इति ग्रन्थः अलङ्कारशास्त्रेषु अत्यन्तः सुप्रसिद्धरूपे प्रापते। तेन “सरस्वतीकण्ठाभरणम्” इति द्वौ ग्रन्थौ विरचितौ एकः व्याकरणशास्त्रीयः ग्रन्थः, अपरः तु अलङ्कारसाहित्यसम्बद्धः ग्रन्थः। मम शोधपत्रे विवेच्यमानः ग्रन्थः स एव अलङ्कारशास्त्रीयः अस्ति। भोजेन विरचितं “सरस्वतीकण्ठाभरणम्” इत्यस्मिन् ग्रन्थे पञ्च परिच्छेदाः सन्ति। प्रथमपरिच्छेदे गुणानां विचारः, द्वितीयपरिच्छेदे शब्दालङ्कारनिर्णयः, तृतीयपरिच्छेदे अर्थालङ्कारविचारः, चतुर्थपरिच्छेदे उभयालङ्कारविचारः, पञ्चमपरिच्छेदे च रसानां विचारः क्रियते। अस्मिन् ग्रन्थे ६३१ कारिकाः तथा १५६४ उदाहरणानि सन्ति।

शोधपत्रस्य विषयानुसारं विवेच्यविषयः अस्य ग्रन्थस्य तृतीयपरिच्छेदे निर्दिष्टानि जैमिनिमुनेः स्वीकृतानि षट् प्रमाणतत्त्वानि तेषां च अलङ्काररूपेण भावना अस्ति।

मीमांसाचार्यः जैमिनिमुनिः प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः, अभावः च एतानि प्रमाणानि मन्यते। विभिन्नाः दार्शनिकसम्प्रदायाः स्वस्वप्रमेयसिद्धये विभिन्नसंख्यकानि प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति। चार्वाकाः केवलं प्रत्यक्षमेव प्रमाणरूपेण स्वीकुर्वन्ति। पौराणिकाः तु जैमिनिमुनिना स्वीकृतैः षट्प्रमाणैः सह “सम्भवः” तथा “ऐतिह्यम्” इत्येतौ अपि प्रमाणरूपेण स्वीकुर्वन्ति।

दर्शनशास्त्रे प्रमाणानां यद्यपि महत्त्वम् अस्ति, तथापि साहित्यशास्त्रे तेषाम् अनिवार्यता नास्ति। केवलं यत् येषु परिस्थितिषु एतानि प्रमाणानि प्रमाणत्वेन स्वीकृतानि भवन्ति, तासु एव परिस्थितिषु साहित्ये चमत्कारदर्शनं भवति, येन अर्थः अलङ्कृतः भवति। अस्य अलङ्कारकारणात् अत्र अलङ्कारत्वेन तेषां मान्यता भवति, तेषां नामकरणं च तदनुसारमेव क्रियते।

आचार्यभोजः स्वस्य अलङ्कारशास्त्रीयग्रन्थे “सरस्वतीकण्ठाभरणे” तृतीयपरिच्छेदस्य आरम्भे अर्थालङ्कारलक्षणं निर्दिशति-

अलमर्थमलंकर्तुं ये व्युत्पत्त्यादिवन्नना ।

ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालंकार संज्ञया ॥²

अर्थात् व्युत्पत्त्यादिविशेषैः ये पण्डिताः अर्थं सुशोभितुं समर्थाः भवन्ति, ते तान् जात्यादीन् अलङ्काररूपेण संज्ञापयन्ति।

भोजेन स्वीकृताः प्रत्यक्षादयः अर्थालङ्काराः -

१. प्रत्यक्षालङ्कारः - अस्य लक्षणप्रसङ्गे आचार्यभोजः उक्तवान्-

प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते।

स्वानुभूतिभवं चैवमुपचारेण कथ्यते ॥³

अर्थात् इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तथा मानसज्ञानं च प्रत्यक्षम् इति कथ्यते। एवं स्वानुभवजन्यं ज्ञानमपि प्रत्यक्षज्ञानम् उच्यते। न्यायदर्शने प्रत्यक्षस्य सामान्यलक्षणम् “इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानम्” इति निर्दिष्टम् अस्ति।

¹ टीकरंशे ऽतदहहवतं च्तााऽ पृ० ८ से उद्धृत

² सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृषः १

³ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृषः १०८

किन्तु आचार्यभोजः नैयायिकानां यथा योगजप्रत्यक्षं स्वीकृतम्, तथैव मानसमादिज्ञानमपि प्रत्यक्षस्य अन्तर्गतं मन्यते। दृश्यत एव प्रत्यक्षम्, तस्यैव भेदः “अक्षज” इति उच्यते। अक्षजं द्विविधं भवति—युगपद् तथा एकशः।

युगपद् -

युगपदस्य उदाहरणम् –

“क्रान्तकान्तवदन प्रतिबिम्बे मग्नबालसहकारसुगन्धौ ।

स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥⁴

अर्थात् प्रियायाः मुखप्रतिबिम्बे, आम्रपल्लवस्य सुगन्धे, मधुरस्वादे, भ्रमराणां गुञ्जनशब्दे तथा शीतलमदिरायां सः सर्वैः इन्द्रियैः परितृप्तः अभवत्। अत्र मदिरायां मुखस्य प्रतिबिम्बदर्शनम्, सुगन्धः, स्वादुता, श्रुतिमाधुर्यम् तथा शीतलता एतेषां चक्षुः, घ्राण, रसना, श्रोत्र, त्वक् इन्द्रियाणां प्रत्यक्षता दृश्यते। प्रदत्तवर्णने यद्यपि सर्वेषाम् इन्द्रियविषयाणां प्रत्यक्षोपस्थिति नास्ति, तथापि तानि गृहीत्वा प्रदर्शितानि। यतः प्रतिबिम्बदर्शनात् चक्षुः तृष्यति, आम्रपल्लवस्य गन्धेन घ्राणम् तृष्यति, स्वादुना रसेन रसना तृष्यति, भ्रमरगुञ्जनेन श्रोत्रं तृष्यति, शीतलेन स्पर्शेन त्वक् तृष्यति। सर्वेषां इन्द्रियविषयाणां संयोगात् एषः युगपद्-प्रत्यक्षस्य समुचितः उदाहरणम्। “युगपद्” इति सर्वेन्द्रियाणां सहसाम्प्रत्ययजन्यं प्रत्यक्षम्।

एकशः—

एकशस्य उदाहरणम् -

'मन्दमन्दविगलत्पमीषच्चक्षुरुल्लसितपक्ष्म दधत्या ।

वीक्ष्यते स्म शनकैर्नवध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥⁵

अर्थात् शनैः शनैः लज्जा निवृत्ता सति सा अवनतमुखी सती तिर्यग्दृष्ट्या स्वप्रियतमस्य मुखं पश्यति। अतः एतत् चक्षुषः प्रत्यक्षस्य उदाहरणम्।

यतः एतत् केवलं चक्षुषा अनुभूयते, तस्मात् “एकशः” इत्यस्य उदाहरणत्वेन युक्तम्।

मानसज्ञानम् द्विविधं भवति - सुखादिविषयसम्बद्धं तथा अनुभूतार्थसम्बद्धं च।

सुखादिविषयसम्बद्धम् -

यथा—

'अस्तोकविस्मयमविस्मृतपूर्ववृत्तमुद्भुतनूतनभयज्वज्जरं नः

एकक्षणत्रुटितसंघटित प्रमोदमानन्दशोकशबलत्वमुपैति चेतः ॥⁶

अर्थात् (मकरन्दः वदति) मम मनः अत्यन्तविस्मयपूर्णम्, पूर्वानुभूताश्चर्यं विस्मर्तुं न शक्नोति, नूतनभयज्वरेण पीडितम्, एकस्मिन्नेव क्षणे विनाशोत्पत्तिभ्याम् आविष्टम्, भ्रान्तियुक्तम्, सुखदुःखयोः मिश्रभावं प्राप्नोति।

मध्ये घटते, अतः एतत् मानसप्रत्यक्षम्। अत्र हृदयस्य अर्थः मानसप्रत्यक्षं स्पष्टयति।

⁴ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठः १०९

⁵ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठः १०९

⁶ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठा ११०

अनुभूतार्थविषयः—

यथा -

'पिहिते वासागारे तमसि च सूचीमुखाग्रसंभेद्ये ।

मयि च निमीलितनयने तथापि कान्तामुखं व्यक्तम् ॥⁷

अर्थात् यदा शय्यागारः अन्धकारेण आच्छन्नः भवति, चक्षुषोः अवरोधः भवति, तथापि अहं नेत्रे निमील्य अपि स्वप्रियायाः मुखं स्पष्टतया पश्यामि। अनुभूत्याः द्वारा तस्याः मुखदर्शनं सम्भवति। अतः एषः अनुभूतार्थविषयकमानसप्रत्यक्षस्य यथार्थः उदाहरणम्।

स्मृतिजन्यज्ञानं द्विविधं भवति एकं मिथ्याज्ञानम्, अपरं च अमिथ्याज्ञानम्।

मिथ्याज्ञानसम्बद्धा स्मृतिः -

यथा -

'अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन्सहसा रुग्णरयः ससंभ्रमेण ।

निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुव्यां वलयीभूततरुं घरां च मेने ॥⁸

अर्थात् गभीरतमे तमसि प्रविश्य पन्थाः भ्रमति, सूर्यं भूमौ पतितं पश्यति, तथा पृथिव्यां वृक्षान् भ्रमन्तः इव अनुभवन्ति। एषा मायामयी अनुभूतिः, हृदये मन्यते।

अमिथ्याज्ञानसम्बद्धा स्मृतिः -

यथा -

'मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधायान्तमरुतः प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्सङ्गितदृशः ।

यदालोक्याह्लादं हृद इव निमज्ज्यामृतमये दधत्यन्तस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत्किल भवान् ॥⁹

अर्थात् वायुनिग्रहेण नियमपूर्वकं प्रत्याहारं कृत्वा मनः स्थिरीकृत्य योगिनः अन्तर्निहितं तत्त्वं पश्यन्ति। येषां चित्तं चमत्कारमग्रं भवति, ते पूर्णानन्दम् अनुभवन्ति, यत् दृष्ट्वा ते मन्यन्ते— “अहं सर्वत्र व्याप्नोमि” इति। एतादृशी अनुभूति योगिनां विषये ग्राह्या भवति।

पूर्वोक्तश्लोके वर्णितः विषयः वस्तुतः अनुभवरूपेण अवस्थितः, अतः तत्र मिथ्यात्वम् अस्ति। परन्तु अनन्तरश्लोके योगिनां यथार्थानुभवः वर्ण्यते, अतः अत्र सत्यता दृश्यते, न किमपि असत्यं वक्तुं शक्यते।

अनुमानालङ्कारः -

अनुमानालङ्कारस्य उदाहरणप्रसङ्गे आचार्यभोजः उक्तवान् -

लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ।

पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत् ॥¹⁰

अर्थात् लिङ्गात् लिङ्गिनः ज्ञानं यत् जायते, तत् अनुमानम् उच्यते। अनुमानं त्रिविधं भवति - पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टम्।

⁷ पूर्ववत् पृष्ठा ११०

⁸ पूर्ववत् पृष्ठा १११

⁹ पूर्ववत् पृष्ठा १११

¹⁰ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठा ११२

पूर्ववदनुमानम् -

यत्र कारणदर्शनात् कार्यस्य अनुमानं क्रियते, तत् पूर्ववदनुमानम् उच्यते।

यथा -

'अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननी पसुरभिवनवातः ।

अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ।।¹¹

अर्थात् घनैः आच्छन्नं नभः, कुटजकुसुमानां नीलिमा, वनवायोः सुरभित्वं च दृष्ट्वा वर्षाकालस्य आगमनम् अनुमीयते।

अधुना यात्रिकाणां स्त्रियः म्रियन्ते। अत्र वर्षाकालीनकारणेन कार्यरूपं वियोगिनां मृत्युसम्भावना सूच्यते। अतः यतः कारणं पूर्वमेव विद्यते, तस्मात् एतत् पूर्ववदनुमानम् इति कथ्यते।

शेषवदनुमानम् -

यत्र कार्यदर्शनात् कारणस्य अनुमानं क्रियते, तत् शेषवदनुमानम् उच्यते।

यथा -

'सावज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।

कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ।।¹²

अर्थात् यदि भवान् अतीव अपमानितः न स्यात्, तर्हि कथं सः महात्मा तव चरणयोः पतितः अभवत्? अत्र महात्मनः पतनरूपकार्यदर्शनात् तस्य अपमानरूपकारणस्य अनुमानं क्रियते। अतः अत्र शेषवदनुमानम्।

सामान्यतोदृष्टानुमानम्-

यत्र कारणं प्रत्यक्षतया न दृश्यते, किन्तु सामान्यनियमेन तस्य अनुमितिः भवति, तत् सामान्यतोदृष्टानुमानम् उच्यते।

यथा -

गर्जन्ति खे मेघाः फुल्ला नीपाः प्रनर्तिता सयूराः ।

नष्टश्चन्द्रोद्द्योतो वर्षर्तुः सखि प्राप्तः ।।¹³

अर्थात् आकाशे मेघानां गर्जनम्, कदम्बपुष्पाणां विकसनम्, मयूराणां नर्तनम्, चन्द्रप्रकाशस्य अभावः—एतेषां लक्षणानां दर्शनात् वर्षाकालस्य आगमनम् अनुमीयते। अत्र वज्रपातादीनां कारणानां प्रत्यक्षदर्शनं नास्ति, किन्तु सामान्यनियमेन अनुमितिः क्रियते। अतः एतत् सामान्यतोदृष्टानुमानस्य यथार्थम् उदाहरणम्।

आगमालङ्कारः -

यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया ।

उत्तमं मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत्त्रिधा ।।¹⁴

अर्थात् आप्तपुरुषस्य वचनं यत्, तत् आगमः उच्यते। सः त्रिविधः उत्तमः, मध्यमः, अधमः (जघन्यः)।

उत्तमागमः-

यः अवश्यं ग्राह्यः, सः उत्तमागमः। अस्य द्वौ भेदौ विधिरूपः तथा निषेधरूपः। अत्र केवलं विधिरूपः विविच्यते।

¹¹ पूर्ववत् पृष्ठा ११२

¹² सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठा ११२

¹³ पूर्ववत् पृष्ठा ११३

¹⁴ पूर्ववत् पृष्ठा ११६

यथा -

'दमं दानं दयां शिक्षेः स्तनयितुर्वदत्यसौ ।

ददध्व इति वाग्देवी दयध्वं दत्त दाम्यत ॥¹⁵

अर्थात् दमनम्, दानम्, दया एतेषां शिक्षणं करणीयम्। एषा देववाणी इव ग्राह्या। अत्र दमन, दान, दया एतेषां कर्तव्यत्वेन निर्देशः, अतः एषः विधिरूप उत्तमागमः।

मध्यमागमः-

मध्यमागमः द्विविधः निश्चितवस्तुकः तथा अनिश्चितवस्तुकः।

निश्चितवस्तुकस्य उदाहरणम् -

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥¹⁶

अर्थात् एषा मङ्गलमयी महान् आख्यायिका प्रतीयते यत् जीवन् मनुष्यः शतवर्षपर्यन्तं सुखं प्राप्नोति। अत्र “जीवितमनुष्यः कल्याणस्य देवता” इति निश्चितवस्तु निर्दिष्टम्।

निश्चितवस्तुकार्थः। अस्मिन् सर्वेषां वाक्यानां सर्वे विधिनिषेधाः समाप्ताः सन्ति, ततः परं वयं प्रयत्नं कर्तुं यत्नशीलाः भवेम। अत्र विधिरूपागमस्य यथार्थम् उदाहरणम् अस्ति। अस्य अतिरिक्तम् अनिर्दिष्टवस्तुक नाम्ना अपि एकः भेदः अस्ति।

जघन्य (अधमः)- जघन्यः द्विविधः काम्यः तथा निषेधः। काम्यस्य उदाहरणम् -

मुण्डितिकाचूर्णकषायसाधितं पाननावनवितीर्णम् ।

तैलं पतितस्तनीनामपि करोति पीनोन्नतौ स्तनौ ॥¹⁷

अर्थात् आलम्बुसारचूर्णात् निर्मितकषायात् निष्पन्नं तैलं नस्यरूपेण सेव्यमानं चेत् स्तनप्रलम्बितानां स्त्रीणाम् उभौ स्तनौ अतीव मृदू उन्नतौ च भवतः। एषः उदाहरणः विधिरूपकाम्यस्य यथार्थम् उदाहरणम्।

उपमानालङ्कारः -

सदृशात्सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् ।

स्यादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥¹⁸

अर्थात् सादृश्यात् यत् सादृश्यज्ञानं जायते तत् उपमानम् इति कथ्यते। उपमानं द्विविधम्—

1. अनुभूतविषये
2. अननुभूतविषये

¹⁵ पूर्ववत् पृष्ठा ११७

¹⁶ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठा ११७

¹⁷ पूर्ववत् पृष्ठा ११९

¹⁸ पूर्ववत् पृष्ठा १२०

अनुभूतविषयः -

उदाहरणम् -

'सर्वप्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहत्य वक्ष-स्तत्संघट्टाद्विघटितबृहत्खण्डमुच्चण्डरोचिः ।

एवं वेगात्कुलिशमकरोद्वयोम विद्युत्सहस्रैर्भर्तुर्वज्रज्वलनकपिशास्ते च रोषाट्टहासाः ॥¹⁹

इन्द्रेण क्षिप्तः सर्वशक्तिमान् वज्रः रावणस्य वक्षःस्थले पतित्वा तत् बहुधा खण्डखण्डं करोति। तस्य तीव्रप्रकाशयुक्तेन वज्रपातेन आकाशं सहस्रतारकाभिः पूर्णम् इव दृश्यते। रामस्य धनुर्भङ्गसमये यथा अग्निस्फुलिङ्गसदृशेन तेजसा आकाशं पूर्णम् अभवत्, तादृशी एव अवस्था अभवत्। पूर्वानुभवेन ज्ञायमानत्वात् एतत् अनुभूतविषयस्य यथार्थम् उदाहरणम्।

अननुभूतविषयः -

'तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।

समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः ॥²⁰

अर्थात् नक्षत्रसमूहे यत् शकटाकारं नक्षत्रं दृश्यते तत् रोहिणी इति ज्ञातव्यम्। यथा रोहिणीनक्षत्रस्य आकारः अस्ति, तथैव तदाकारं नक्षत्रसमूहं दृष्ट्वा ज्ञायते "एषः रोहिणीशकटः" इति। अत्र नाम्नः द्रव्यस्य च सम्बन्धस्य निरूपणम् अस्ति। एतत् अननुभूतविषयस्य यथार्थम् उदाहरणम्।

अर्थापत्त्यलङ्कारः -

प्रत्यक्षादिप्रतोतोऽर्थो यस्तथा नोपपद्यते ।

अर्थान्तरं च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् ॥²¹

अर्थात् प्रत्यक्षादि प्रमाणैः यदा कश्चित् अर्थः स्पष्टतया न सिद्ध्यति, तदा यः अन्यार्थस्य ज्ञानं जनयति सः अर्थापत्तिः इति कथ्यते। प्रमाणानां प्राधान्येन अर्थापत्तिः अपि भेदेन विभज्यते।

प्रत्यक्षपूर्विका अर्थापत्तिः -

'निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥²²

शुद्धानुमानज्ञानस्य भावस्य अस्तित्वं अन्यप्रमाणाभावेऽपि प्रमाणीकृतं भवति। अर्थात् प्रतिकूलपरिस्थितौ प्रस्तुतसुन्दरीणां अवस्था निष्फला भवति।

अनेकशः अर्थापत्तिः-

'दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेतां विद्यो लीलागुरुं स्मरम् ।

स्मरं च मृगशावाक्ष्या मनस्यस्याः कृतास्पदम् ॥²³

¹⁹ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठा १२०

²⁰ पूर्ववत् पृष्ठा १२१

²¹ पूर्ववत् पृष्ठा १२६

²² पूर्ववत् पृष्ठा १२७

²³ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठा १३१

अर्थात् एतं विलासिनं दृष्ट्वा वयं ज्ञातुं शक्नुमः यत् तस्य भावस्य कर्ता कामदेवः। सः कामदेवः अस्य युवनारीणां मनसि स्थानं कृतवान्। अत्र “विलासिनी” इत्यस्य शब्दस्य अर्थे “यः रमणीयः” इति भावः निहितः। अयं विशेषः लक्ष्यते। एषः विशेषः अन्येषां शिक्षया सह सामञ्जस्यं न प्राप्नोति, किन्तु कामदेवस्य प्रभावं न्यूनं कर्तुं साहाय्यं करोति।

कामदेवः मनसि निवसति। तत्र प्रथमं प्रत्यक्षपूर्विका अर्थापत्तिः, द्वितीया अनुमानपूर्विका अर्थापत्तिः।

“कामदेवस्य लक्ष्यं नारीणां मनसि विराजते।” इत्यस्यापि अर्थस्य एतादृशेन प्रकारेण अन्वेषणेन प्रमाणं लभ्यते।

तदतिरिक्तं प्रत्यक्षपूर्विका, अनुमानपूर्विका, अनेकशः इत्यादयः भेदाः अपि सन्ति।

अभावालङ्कारः -

असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।

प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते ॥²⁴

अर्थात् पदार्थस्य अनुपस्थितिः अभावः इति कथ्यते। अत्र काव्ये प्रागभाव आदि षट् प्रकाराः अभावाः सन्ति।

प्रागभावः-

स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमथनस्योरः ।

स्मरामि मथनपुरतोऽमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥²⁵

अर्थात् समुद्रमन्थनात् पूर्वं स्वर्गपारिजातः, कौस्तुभमणिः, लक्ष्मीः इत्यादयः नासन्। तदा नारायणस्य वक्षः लक्ष्मीविहीनम् आसीत्, तथा चन्द्रमसः अवस्थानात् शिवस्य जटासु अपि चन्द्रप्रकाशः नासीत्। एतादृशी अवस्थाः कल्पिताः सन्ति।

यदा एतादृशाः अवस्थाः चिन्त्यन्ते तदा तेषां वस्तूनां पूर्वावस्था ज्ञायते। अतः एषः प्रागभावस्य यथार्थः उदाहरणः।

अभावालङ्कारस्य अपि अन्ये भेदाः सन्ति। प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः इत्यादयः पञ्च प्रकाराः निर्दिष्टाः।

अर्थालङ्काराणां संख्या -

अर्थालङ्काराणां संख्याविषये आचार्यभोजः उक्तवान् -

अर्थालंकृतयोऽप्येताश्चतुर्विंशतिसंख्यया ।

कथिता काव्यविज्ञानां चित्तप्रह्लादहेतवे ॥²⁶

अर्थात् काव्यस्य मर्मज्ञहृदयानि आनन्दयितुं आचार्यभोजेन पञ्चविंशतिः (२५) अर्थालङ्काराः निर्दिष्टाः। परिशेषे महाराजाधिराजभोजः उक्तवान् यत् तस्य मते पञ्चविंशतिः अर्थालङ्काराः सन्ति, ये काव्यरसस्य संवर्धनं कुर्वन्ति।

उपसंहारः

आचार्यभोजविरचितः सरस्वतीकण्ठाभरणे आचार्यजैमिनिप्रतिपादितानां प्रमाणतत्त्वानां सूक्ष्मा विश्लेषं दृश्यते। संस्कृतकाव्यशास्त्रे प्रमाणतत्त्वानां सम्यक् अवगमनेन काव्यस्य अर्थबोधः, रसास्वादः तथा अलंकाराणां

²⁴ पूर्ववत् पृष्ठा १३२

²⁵ पूर्ववत् पृष्ठा १३२

²⁶ सरस्वतीकण्ठाभरणम्, तृतीयः परिच्छेदः, पृष्ठा १३६

यथार्थव्याख्या सम्भवति। आचार्यभोजः जैमिनिमते स्वीकृत्य प्रमाणतत्त्वानां उपयोगं दर्शयति, येन काव्यस्य तत्त्वबोधः अधिकः स्पष्टः भवति।

जैमिनिमते प्रतिपादितानि प्रमाणानि प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दश्च काव्यविवेचने अपि महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति। सरस्वतीकण्ठाभरणे आचार्यभोजेन एतानि प्रमाणतत्त्वानि केवलं तात्त्विकरूपेण न निरूपितानि, अपि तु तेषां काव्यगतप्रयोगः अपि निरूपितः। तेन अलंकाराणां स्वरूपनिर्णयः, अर्थव्याप्तिः तथा काव्यसौन्दर्यस्य विवेचनं अधिकं सुस्पष्टं भवति।

अतः ज्ञायते यत् आचार्यभोजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम् केवलं अलंकारशास्त्रग्रन्थः नास्ति, किन्तु तत्र दर्शनशास्त्रीयतत्त्वानामपि समुचितः समन्वयः दृश्यते। जैमिनिप्रतिपादितप्रमाणतत्त्वानां आलोकनेन काव्यशास्त्रस्य गाम्भीर्यं, तर्कसंगतता च अधिकं विकसितं भवति। एवमेव आचार्यभोजेन काव्यालोचनायाः क्षेत्रे प्रमाणतत्त्वानां महत्त्वं प्रकाश्य, अलंकारभावनायाः नूतनदिशा प्रदर्शिता।

इति निष्कर्षतः उक्तुं शक्यते यत् सरस्वतीकण्ठाभरणे आचार्यजैमिनिप्रतिपादितप्रमाणतत्त्वानां सम्यगुपयोगेन काव्यालंकाराणां स्वरूपं, कार्यं तथा सौन्दर्यम् अधिकं स्पष्टतया अवगन्तुं शक्यते। अतः एषः विषयः काव्यशास्त्रस्य दार्शनिकपक्षस्य बोधाय अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः इति।

ग्रन्थपञ्जी

- सरस्वतीकण्ठाभरणम्- पण्डित केदारनाथशर्मा वासुदेवशर्मा, चौखाम्बा ओरियेण्टल, १९८७
- सरस्वतीकण्ठाभरण – पब्लिकेशन बोर्ड , आसाम ,गोहाटी
- सरस्वतीकण्ठाभरण(भोजदेव) -पण्डित जीवानन्द विद्यासागर, रत्नेश्वर टीका सहित, कोलकाता
- भारतीयदर्शन, नन्दकिशोर, उ० प्र० हिन्दी संस्थान, लखनऊ
- वेदान्त ज्ञानमीमांसा, मलकानी, म० प्र० हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, भोपाल
- भारतीयदर्शन, उमेश मिश्र, हिन्दी समिति सूचना विभाग, उ० प्र०
- भारतीयदर्शन, डा. राधाकृष्णन, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली
- वेदान्तदर्शन का इतिहास, उदयवीर शास्त्री, गाजियाबाद